

ประวัติศาสตร์จังหวัดแพร่

เมืองแพร่เป็นเมืองโบราณสร้างมาช้านานแล้วตั้งแต่อดีตกาล แต่ยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าสร้างขึ้นในสมัยใดและใครเป็นผู้สร้าง

เมืองแพร่เป็นเมืองที่ไม่มีประวัติของตนเองจารึกไว้ในที่ใดๆ โดยเฉพาะ นอกจากปรากฏในตำนาน พงศาวดาร และจารึกของเมืองอื่นๆ บ้างเพียงเล็กน้อย ดังจะกล่าวรายละเอียดในตอนต่อไป

จากการศึกษาค้นคว้าและตรวจสอบหลักฐานจากตำนานเมืองเหนือ พงศาวดารโยนก และศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง เมืองแพร่น่าจะสร้างยุคเดียวกับกรุงสุโขทัย เชียงใหม่ ลำพูน พะเยานาน ซึ่งบ้านเมืองของเมืองแพร่ในยุคนี้คงไม่กว้างขวางและมีผู้คนมากมายเหมือนปัจจุบัน

เมืองแพร่มีชื่อเรียกกันหลายอย่าง ตำนานเมืองเหนือเรียกว่า “พลนคร” หรือ “เมืองพล” ดังปรากฏในตำนานสร้างพระธาตุลำปางหลวงว่า

“เบื้องหน้าแต่นั้นนานมา ยังมีพระยาสามนตราของค์หนึ่ง เสวยราชสมบัติในพลรัฐนครอันมีในทีใกล้กันกับลัมภกัปปะนคร (ลำปาง) นี้ ทราบว่าสรีระธาตุพระพุทธรูปเจ้ามีในลัมภกัปปะนครก็ปรารถนาจะใคร่ได้”

ในสมัยขอมเรืองอำนาจ ราว พ.ศ. ๑๔๗๐ - ๑๕๔๐ นั้น พระนางจามเทวีได้แผ่อำนาจเข้าครอบครองดินแดนในเขตลานนา ได้เปลี่ยนชื่อเมืองในเขตลานนาเป็นภาษาเขมร เช่น ลำพูนเป็นหริภุญไชย น่านเป็นนันทบุรี เมืองแพร่เป็นโกศยนคร หรือนครโกศย

ชื่อที่ปรากฏในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง เรียกว่า “เมืองพล” และได้กลายเสียงตามหลักภาษาศาสตร์เป็น “แพร่” ชาวเมืองนิยมออกเสียงว่า “แม่”

เมืองแพร่สมัยก่อนกรุงสุโขทัย

จุลศักราช ๔๒๑-๔๘๐ (พ.ศ. ๑๖๕๔-พ.ศ. ๑๗๑๓) พงศาวดารโยนก กล่าวถึงเมืองแพร่ว่า “จุลศักราช ๔๖๑ (พ.ศ. ๑๖๕๔) ขุนจอมธรรมผู้ครองเมืองพะเยา เมื่อครองเมืองพะเยาได้ ๓ ปี ก็เกิดโอรสองค์หนึ่ง ขนานนามว่า เจือง ต่อมาได้เป็น ขุนเจือง”

พ่อขุนเจืองอายุได้ ๑๖ ปี ไปคล้องช้าง ณ เมืองน่าน พระยาน่านตนชื่อว่า “พละเทวะ” ยกราชธิดาผู้ชื่อว่า นางจันทร์เทวีให้เป็นภรรยาขุนเจือง แล้วขุนเจืองก็ไปคล้องช้าง ณ เมืองแพร่ พระยาแพร่คนชื่อ พรหมวงศ์ ยกราชธิดาผู้ชื่อว่า นางแก้วษัตริย์ให้ขุนเจือง

พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสนกล่าวถึงความตอนนี่ว่า เมื่อตติยศักราช ๔๒๑ ขุนเจืองประสูติ ครั้นอายุได้ ๑๗ ปี ไปคล้องช้างที่เมืองแพร่ พญาแพร่ชื่อ พรหมวังโส ยกลูกสาวชื่อ นางแก้ว อิศตรีให้ขุนเจืองพร้อมกับช้างอีก ๕๐ เชือก

แทรกกล่าว จากพงศาวดารทั้ง ๒ ฉบับดังกล่าว จะเห็นได้ว่าเมืองแพร่เป็นเมืองที่สร้างขึ้นแล้วในระหว่างจุลศักราช ๔๒๑ - ๔๖๑ (พ.ศ. ๑๖๑๔ - ๑๖๕๔) แต่คงเป็นเมืองขนาดเล็กและจะต้องเล็กกว่าเมืองพะเยาด้วย

อนึ่ง ในระหว่างจุลศักราช ๔๖๒ - ๔๘๐ (พ.ศ. ๑๖๕๕ - พ.ศ. ๑๗๗๓) เมืองแพร์อยู่ในอำนาจการปกครองของขอมเพราะในระยะเวลาดังกล่าว ขอมเรื่องอำนาจอยู่ในอาณาจักรลานนาไทย มีข้อสันนิษฐานว่าในระยะที่ขอมเรื่องอำนาจได้เปลี่ยนชื่อเมืองแพร์เป็นโกศยันนคร (โกศยัน หมายถึงผ้าแพรเนื้อดี) แต่ไม่มีเหตุการณ์สำคัญอะไรปรากฏให้เห็น

เมืองแพร์สมัยกรุงสุโขทัย (จุลศักราช ๔๘๐ - ๖๒๙ พ.ศ. ๑๗๗๓ - พ.ศ. ๑๙๒๒)

จุลศักราช ๔๘๐ พ.ศ. ๑๗๗๓ เมื่อขอมเสื่อมอำนาจลง พ่อขุนบางกลางท่าวและขุนผาเมืองได้รวมกันลงเข้าด้วยกันยกเข้าตีกรุงสุโขทัย ซึ่งตอนนั้นเป็นเมืองหน้าด่านของขอม

จุลศักราช ๕๐๗ พ.ศ. ๑๘๐๐ ฝ่ายไทย คือ พ่อขุนบางกลางท่าวมีชัยชนะแก่พวกขอม พ่อขุนบางกลางท่าวประกาศตนเป็นอิสระ ยกเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีของเมืองไทย

หัวเมืองต่างๆ ในเขตลานนา ได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน พะเยา ลำปาง แพร่ น่าน จึงต่างเป็นอิสระไม่ยอมขึ้นแก่ใคร

จุลศักราช ๕๒๗ พ.ศ. ๑๘๒๐ พ่อขุนรามคำแหงได้ขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวางดังปรากฏในศิลาจารึก กล่าวว่า

“๐ เบื้อง (ตนนวนรอต เมองแพล เมองม่าน มองน เมองพลาว)”

หอสมุดแห่งชาติถอดความได้ว่า

“เบื้องตื้นนนวนรอตเมืองแพล เมืองม่าน เมืองน่าน เมืองพลัว”

แทรกกล่าวว่า เมื่อพิจารณาตามสภาพภูมิศาสตร์ “เมืองแพล” ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของกรุงสุโขทัย และเมืองที่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองแพร์ คือ เมืองน่าน

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า “เมืองแพล” ที่ปรากฏในศิลาจารึกก็คือ “เมืองแพร์” นั่นเอง

จุลศักราช ๖๒๙ พ.ศ. ๑๙๒๒ แผ่นดินสมัยพระเจ้าไสยลือไท สมเด็จพระบรมราชาธิราช (พะงั่ว) กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาได้ยกทัพขึ้นมาตีกรุงสุโขทัยและได้ชัยชนะ กรุงสุโขทัยจึงตกอยู่ใต้อำนาจของกรุงศรีอยุธยา เมืองแพร์จึงตั้งตนเป็นอิสระอีกครั้งหนึ่ง

พงศาวดารเมืองน่าน กล่าวถึงเมืองแพร์ว่า

จุลศักราช ๖๕๒ พ.ศ. ๑๙๕๔ สมัยเจ้าศรีจันตะครองเมืองน่านได้ ๑ ปี ก็มีพระยาแพร์สองคนพี่น้อง คนพี่ชื่อพระยาเถร คนน้องชื่อพระยาอู่เมือง ยกกองทัพไปตีเมืองน่าน จับตัวเจ้าศรีจันตะฆ่าเสียแล้วพระยาเถรก็ขึ้นครองเมืองน่านแทน

ฝ่ายอนุชาของเจ้าศรีจันตะ ชื่อเจ้าหุง หนีไปพึ่งพระยาชะเลียงที่เมืองชะเลียง (ซึ่งขณะนั้นเมืองชะเลียงขึ้นต่อพระเจ้าไสยฤาไท แห่งกรุงสุโขทัย)

พระยาเถร ครองเมืองน่านได้ ๖ เดือนกับ ๙ วัน ก็ล้มป่วยเป็นไข้โลหิตออกจากกรูมขนจนถึงแก่กรรม พระยาอู่เมืองผู้น้องจึงครองเมืองน่านแทน

พระยาอู่เมือง ครองเมืองน่านได้เพียง ๑ ปี เจ้าหุงอนุชาของเจ้าศรีจันตะก็คุมพลชาว

ชะเลียงยกมารบพุ่งชิงเอาเมืองคืน เจ้าหุงจับตัวพระยาอุ่นเมืองได้นำไปถวายพระยาใต้และถูกกักตัวไว้ที่เมืองชะเลียงเป็นเวลาถึง ๑๐ ปี และถึงแก่กรรมที่นั่นด้วย

ตำนานเมืองเหนือ กล่าวว่า

ในสมัยพระเจ้าติโลกราช จุลศักราช ๘๐๕ พ.ศ. ๑๙๘๖ กษัตริย์เมืองเชียงใหม่ยกกองทัพไปตีเมืองน่านและได้ชัยชนะ พญาอินตะแก่น เจ้าเมืองน่านหนีไปเมืองชะเลียง

ขณะที่พระองค์กำลังตีเมืองน่านอยู่นั้น ได้แต่งกองทัพให้พระมหาเทวีผู้มารดาแยกไปตีเมืองแพร่ พระมหาเทวียกกองทัพไปถึงเมืองแพร่ก็ให้ทหารล้อมไว้

ฝ่ายท้าวแม่คุณ เจ้าเมืองแพร่ เห็นกำลังทหารของกองทัพเชียงใหม่เข้มแข็งกว่าจึงออกไปอ่อนน้อมต่อพระมหาเทวี และพระมหาเทวีก็ให้ท้าวแม่คุณครองเมืองแพร่ดังเดิม

พงศาวดารโยนก กล่าวถึงความตอนนี้อย่างแตกต่างไปจากตำนานเมืองเหนือว่า

จุลศักราช ๘๐๕ พ.ศ. ๑๙๘๖ พระเจ้าติโลกราชแห่งนครเชียงใหม่ได้ทรงทราบว่ามีเมืองน่านได้กระทำการเหตุลอบกลวงพระองค์ ดังนั้นก็ทรงพระพิโรธ จึงเสด็จยกทัพหลวงไปตีเมืองน่าน กองทัพยกออกจากเมืองเชียงใหม่ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ ปีกุน เบญจศก แล้วแบ่งกองทัพให้พระมหาเทวีผู้เป็นชนนียกไปตีเมืองแพร่อีกทัพหนึ่ง

กองทัพพระมหาเทวียกมาถึงเมืองแพร่ ก็แต่งทหารเข้าล้อมเมืองแพร่ไว้ มีหนังสือแจ้งเข้าไปให้เจ้าเมืองแพร่ออกมาถวายบังคม

ฝ่ายท้าวแม่คุณ ผู้ครองเมืองแพร่ก็แต่งพลรักษาเมืองมั่นไว้ไม่ออกไปถวายบังคมและไม่ออกต่อรบกองทัพเชียงใหม่จะหักเอาเมืองแพร่ก็ได้ นายทัพนายกองทั้งหลายจึงคิดทำปิ่นปู้เจ้ายิงเข้าไปในเมืองแพร่ นัดแรกกระสุนต้องต้นตาลใหญ่ในเมืองแพร่หักเพียงคอ นัดที่สองถูกกลางต้นตาลหักโคนลง ท้าวแม่คุณเห็นดังนั้นก็ตกใจกลัว จึงออกไปถวายบังคมต่อพระมหาเทวี พระมหาเทวีจึงให้ท้าวแม่คุณครองเมืองแพร่ดังเก่า แล้วเลิกทัพกลับเชียงใหม่

เมืองแพร่สมัยกรุงศรีอยุธยา (จุลศักราช ๘๒๒ พ.ศ. ๒๐๐๓)

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ยกทัพหลวงจากกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาตีเมืองแพร่ทางเขาพืงหมื่นดงนคร รักษาเมืองเชียงใหม่แทนพระเจ้าติโลกราช ซึ่งเสด็จไปตีเมืองพง ยกกองทัพไปตั้งรับไว้

พอพระเจ้าติโลกราชทรงทราบข่าว จึงเสด็จยกทัพหลวงลงไปช่วยหมื่นดงนคร สมเด็จพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ จึงล่าถอยทัพกลับกรุงศรีอยุธยา

หนังสือสังคัมศึกษา เขตการศึกษา ๘ กล่าวถึงความตอนนี้อย่าง

ปี พ.ศ. ๒๐๐๓ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้ราชโอรสพระนามว่าพระอินทราชาเป็นแม่ทัพหน้ายกไปตีเมืองเชียงใหม่ ตีเมืองรายทางถึงลำปาง พระอินทราชาเข้าชนช้างกับแม่ทัพข้าศึกต้องปิ่นสั้นพระชนม์ในที่รบ กองทัพพระอินทราชาและกองทัพสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจำต้องยกกลับ ขณะนั้นเมืองแพร่อยู่ในอาณาเขตของเชียงใหม่

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระนพรัตน์วัดพระเชตุพนกล่าวถึงตอนนี่ว่า คักราช ๘๐๙ ปีเถาะ นพศก พระยาเซลิยงนำมหาราชมาเอาเมืองพระพิษณุโลกเข้าปล้นเมืองเป็น สามารถเอามิได้ จึงยกทัพไปเอาเมืองกำแพงเพชร เข้าปล้นเมืองถึงเจ็ดวันมิได้ สมเด็จพระบรม ไตร โลกนาถเจ้า และสมเด็จพระอินทราชาเสด็จขึ้นไปช่วยเมืองกำแพงเพชรทันและสมเด็จพระอินท-ราชาตี ทัพพระยาเกียรติแตก ทัพท่านมาปะทะทัพหมื่นนครได้ชนช้างด้วยหมื่นนคร และเข้าศึกลาวท่งสี่เข้ารุม เอาช้างพระที่นั่งข้างเดียว ครั้งนั้นพระอินทราชาเจ้าต้องปืน ณ พระพักตร์ ทัพมหาราชนั้นเลิกทัพคืนไป

จุลศักราช ๘๖๘ พ.ศ. ๒๐๔๙

แผ่นดินสมัยพระเมืองแก้วครองเมืองเชียงใหม่ ท้าวเมืองคำข้าย นำบริวารหมื่นจุมมา เป็นข้า พระเมืองแก้วจึงให้ไปกินเมืองแพร่ (กิน = ครอง)

จุลศักราช ๘๗๐ พ.ศ. ๒๐๕๑ แม่ทัพกรุงใต้ (กรุงศรีอยุธยา) ชื่อพระยากลาโหมยกเอา รัพลมารบเมืองแพร่ หมื่นจิตรเจ้าเมืองน่านยกทัพมาช่วยต่อสู้ด้วยจนได้ชัยชนะ

จุลศักราช ๘๗๒ พ.ศ. ๒๐๕๓

แม่ทัพกรุงใต้ชื่อ ขราโห (เพี้ยนมาจากคำว่า “กลาโหม”) ยกทัพมารบเมืองแพร่อีก หมื่นคำ คาย เจ้าเมืองละคอน (ลำปาง) ยกทัพไปช่วยเมืองแพร่ รบกันจนทัพเมืองใต้แตกพ่ายหนีกลับไป

ในปีเดียวกัน คือ **จุลศักราช ๘๗๒ พ.ศ. ๒๐๕๓**

พระเมืองแก้วให้เจ้าเมืองแพร่สร้อยไปกินเมืองน่าน แทนท้าวเมืองคำข้าย (หมื่นสาม ล้าน)

ครั้นจุลศักราช ๘๗๘ พ.ศ. ๒๐๕๙ พระเมืองแก้วให้เจ้าเมืองแพร่คำยอดฟ้าไปครอง เมืองน่าน และทรงย้ายเจ้าเมืองน่านไปครองเมืองพะเยา

พระยาแพร่ยอดคำฟ้าครองเมืองน่าน (พ.ศ. ๒๐๕๙, พ.ศ. ๒๐๖๒, พ.ศ. ๒๐๖๙) ต่อมายก ทัพไปรบศึกที่เชียงใหม่ป่วยเป็นฝีเนื้อร้ายจนถึงแก่กรรม

จุลศักราช ๘๘๕ พ.ศ. ๒๐๖๖

ขณะที่พม่าเข้าครอบครองลานนาไทย เจ้าอุ่นเฮือนผู้ครองเมืองน่านได้รับกับพม่า สู้พม่า ไม่ได้หนีไปพึ่งเมืองพะเยา

พอถึงจุลศักราช ๘๘๖ พ.ศ. ๒๐๖๗ เจ้าอุ่นเฮือนก็คุมพวกเข้าหักเอาเมืองน่าน ไล่ข้าศึกหนี จากเมืองน่านไปอยู่เมืองแพร่

จุลศักราช ๘๐๗ พ.ศ. ๒๐๘๘

เมืองเชียงใหม่เกิดจลาจล ทางกรุงศรีอยุธยาแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาได้ยกกองทัพ ขึ้นมาตีเมืองเชียงใหม่

พระนางจิระประภา ราชธิดาเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้นำเอาเครื่องราชบรรณาการไปถวาย พระไชยราชาจึงยกกองทัพกลับ เมืองแพร่จึงตกอยู่ใต้อำนาจของกรุงศรีอยุธยาไปด้วย

จุลศักราช ๘๑๒ พ.ศ. ๒๐๙๓

พระยาแพร์ เป็นที่พระยาสามล้านเชียงใหม่ได้ร่วมกันคบคิดจะเป็นใหญ่ในนครพิงค์กับพระยาล้านช้าง พระยาหัวเวียงล้านช้างรวบรวมไพร่พลยกกำลังเข้าไปถึงนครพิงค์จักกระทำร้ายแก่เมือง ครั้นกระทำมิได้ก็ออกหนีไป

ฝ่ายเจ้าขุนทั้งหลายในนครพิงค์ต่างก็แต่งทหารออกรบ พระยาสามล้าน (พระยาแพร์) และพวกก็แตกพ่ายหนีไปเมืองแพร์

จุลศักราช ๙๒๐ พ.ศ. ๒๑๐๑

พระเจ้าบุเรงนองกษัตริย์พม่ายกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ ทหารเมืองเชียงใหม่มีน้อยกว่าพม่า อีกทั้งกองทัพพระเจ้าบุเรงนองเข้มแข็งชาญศึกสงครามกว่าพม่าจึงได้ชัยชนะ

เชียงใหม่ตกเป็นประเทศราชของพม่า เมืองแพร์จึงตกอยู่ใต้อำนาจของพม่าด้วย

พม่าปกครองประเทศราชในอาณาจักรลานนาไทย อันได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง ลำพูน พะเยา แพร์ น่าน ด้วยการให้ขุนนางของพม่าพร้อมด้วยทหารจำนวนหนึ่งอยู่เป็นข้าหลวงอยู่กำกับเมือง

จุลศักราช ๙๓๑ พ.ศ. ๒๑๑๑

อาณาจักรลานนาไทยถูกพม่าเกณฑ์ให้ยกกองทัพไปช่วยรบกรุงศรีอยุธยา เมืองแพร์ก็ยกกองทัพร่วมไปกับพม่าครั้งนี้ด้วย

และในที่สุด จุลศักราช ๙๓๒ พ.ศ. ๒๑๑๒ กรุงศรีอยุธยาก็แตก ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า อาณาจักรลานนาไทยจึงตกอยู่ใต้อำนาจของพม่าดังเดิม

จุลศักราช ๙๘๓ พ.ศ. ๒๑๖๓

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม กรุงศรีอยุธยามีกองทัพไม่ค่อยเข้มแข็งเกรียงไกร อาณาจักรลานนาจึงตั้งตนเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา

จุลศักราช ๙๙๗ พ.ศ. ๒๑๗๗

พระเจ้าสุทโธทรมหาราช กษัตริย์พม่าได้ยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่และจับกุมเอาตัวพระเจ้าเชียงใหม่ไปคุมขังไว้ที่เมืองหงสาวดี

เมื่อจัดการปกครองในเมืองเชียงใหม่เรียบร้อยแล้ว พระเจ้าสุทโธทรมหาราชยกทัพไปปราบเมืองต่างๆ ในเขตลานนาไทยยึดเมืองทุกเมืองไว้ในอำนาจ เมืองแพร์จึงตกอยู่ในอำนาจของพม่าอีกครั้ง

จุลศักราช ๑๐๒๔ พ.ศ. ๒๒๐๕

แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พระองค์ทรงเป็นจอมทัพตีหัวเมืองรายทางตั้งแต่ลำปาง แพร์ ลำพูน จนถึงเมืองเชียงใหม่ โปรดให้เจ้าพระยาโกษาเหล็กถมดินทำเป็นเชิงเทินตั้งปืนใหญ่ ยิงกราดเข้าไปในเมืองเชียงใหม่ เชียงใหม่ก็แตก

ฝ่ายกองทัพพม่ายกมาแต่เมืองอังวะเพื่อช่วยเหลือเมืองเชียงใหม่ (เพราะพม่าปกครองเมืองเชียงใหม่) ก็ถูกทัพไทยซุ่มโจมตีกระหนาบแตกพ่ายยับเยินไป

ดังนั้น อาณาจักรลานนาจึงตกอยู่ใต้อำนาจของกรุงศรีอยุธยา

แทรกกล่าว มีข้อน่าสังเกตว่า ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาเมืองแพร์มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ขณะใดที่กองทัพเมืองเชียงใหม่เข้มแข็ง เมืองแพร์ก็จะขึ้นอยู่กับเชียงใหม่ หากขณะใดที่

กองทัพกรุงศรีอยุธยาเข้มแข็ง เมืองแพร์ก็จะขึ้นอยู่กับกรุงศรีอยุธยา ระยะเวลาใดที่ทั้งสองฝ่ายอ่อนแอ หรือเกิดจลาจล เมืองแพร์ก็จะตั้งตนเป็นอิสระทันที

จุลศักราช ๑๑๐๓ พ.ศ. ๒๒๘๓ พระเจ้าอังวะ กษัตริย์พม่าให้ไปทัพพะการมังดีเป็นแม่ทัพ ยกกำลังหนึ่งหมื่นคนมาตีเมืองเทิน เมืองแพร์ เมืองน่าน กวาดต้อนผู้คนในเมืองดังกล่าวไปไว้ที่เมือง เชียงแสน

ในปีต่อมา **จุลศักราช ๑๑๐๔ พ.ศ. ๒๒๘๔**

พระยาแพร์พร้อมกับเจ้าเมืองฝ่ายเหนือ มีพระยายองเป็นต้น ต่างรวบรวมไพร่พล ยก เข้ารบพุ่งฆ่าฟันพม่าที่ปกครองเมืองเชียงแสน พม่าทราบข่าวจึงส่งกองทัพใหญ่ลงมาช่วย พระนคร ลำปางจึงกวาดต้อนผู้คนของตนไปไว้ที่เมืองเทิน

ส่วนพระยายองและพระยาแพร์ ได้นำผู้คนของตนไปไว้ที่เมืองภูคา (อำเภอปัว จ.น่าน) แต่ก็ถูกพม่าตามตีแตกพ่ายจนต้องหนีเข้าไปในเมืองน่าน

จุลศักราช ๑๑๐๕ พ.ศ. ๒๒๘๕ เจ้าเมืองแพร์ และเจ้าเมืองน่านพร้อมด้วยเจ้าเมืองฝ่าย ลานนา มีพระยายองเป็นหัวหน้า ต่างรวมกำลังไพร่พลยกไปรบพม่าที่ปกครองเมืองเชียงแสนแล้วตั้งตน เป็นอิสระนครอีกครั้งหนึ่ง

จุลศักราช ๑๑๒๑ พ.ศ. ๒๓๐๒

เจ้าชายแก้ว โอรสพระยาสุลวะฤาไชยสงคราม (ทิพช้าง) เจ้าเมืองละคอน (ลำปาง) พา ครอบครัวญาติพี่น้องและบริวารหนีทำวลิ้นก่านไปซ่อนสมผู้คนอยู่เมืองแพร์ แล้วยกกองทัพไปรบกับทำว ลิ้นก่านที่เมืองลำปางแต่สู้ไม่ได้จึงหนีไปพึ่งพม่า

จุลศักราช ๑๑๒๓ พ.ศ. ๒๓๐๔

กองทัพพม่ายกมาตีเมืองเชียงใหม่ ครั้นแล้วก็ยกกองทัพเข้าตีเมืองลำปาง (เจ้าชายแก้วซึ่ง หนีไปพึ่งพม่าเมื่อคราวก่อนร่วมกับกองทัพพม่าด้วย) พม่ายึดเมืองลำปางได้ เจ้าชายแก้วจึงจับทำว ลิ้นก่านประหารชีวิตเสีย

กองทัพพม่ายกมายึดครองเมืองแพร์ เมืองน่าน และลานนาไทยเกือบทั้งหมด ครั้นปีต่อมา พม่าจำต้องยกกองทัพกลับเพราะเกิดจลาจลในเมืองอังวะ

จุลศักราช ๑๑๒๙ พ.ศ. ๒๓๑๐ พวกชาวลานนาไทย ถูกพม่าข่มเหงรังแกเบียดเบียน บ่อยครั้งจึงคิดจะกอบกู้อิสรภาพ พระเจ้ามังระกษัตริย์พม่าทราบข่าวได้นำกองทัพใหญ่ลงมาปราบ อาณาจักรลานนาไว้ได้ทั้งหมด

หลังจากปราบปรามหัวเมืองฝ่ายเหนือแล้ว พระเจ้ามังระก็กรีธาทัพเข้าตีกรุงศรีอยุธยา และ ในที่สุดกรุงศรีอยุธยาก็เสียอิสรภาพแก่พม่า

เมืองแพร์จึงตกอยู่ใต้อำนาจของพม่าอีกครั้งหนึ่ง จนถึงจุลศักราช พ.ศ. ๑๑๓๑ พ.ศ. ๒๓๑๒

เมืองแพร์สมัยกรุงธนบุรี

จุลศักราช ๑๑๓๑ พ.ศ. ๒๓๑๒ พงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหอสมุดแห่งชาติกล่าวว่า

หลังจากกรุงศรีอยุธยาแตกเพียงปีเดียว สมเด็จพระเจ้าตากสินก็ได้รวบรวมกำลังไพร่พลต่อสู้กับพม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น กรุงศรีอยุธยา พิษณุโลก พิษณุ สุวรรณโลกจนเข้าศึกแตกพ่ายหนีไป

จุลศักราช ๑๑๓๒ พ.ศ. ๒๓๑๓ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเห็นว่าอาณาจักรลานนายังมีพม่ายึดครองอยู่มาก จึงโปรดให้ยกกองทัพขึ้นไปตีพม่าที่ครองเมืองเชียงใหม่

ขณะเดินทางเรือมาถึงเมืองพิษณุก็มีเจ้ามังชัย ผู้ปกครองเมืองแพร่พาขุนนางกรมการเมืองและไพร่พลเข้าเฝ้าถวายบังคมขอเป็นเมืองในขอบขัณฑสีมา

สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงโปรดแต่งตั้งให้เป็น “พระยาศรีสุริยวงศ์” แล้วให้เข้าร่วมขบวนทัพยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่

พระราชพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติกล่าวถึงความตอนนี่ว่า

“พระยาแพร่ ผู้ชื่อว่า มังไชย พม่าจับตัวไปครั้งทัพอะแซหุ่ญก็มาตีเมืองพิษณุโลกมากับกองทัพครั้งนี้ด้วย พระยาแพร่มีจิตคิดสวามิภักดิ์ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพฯ จึงคิดอ่านชักชวนพระยายองยกกองทัพไปตีเมืองเชียงแสน เจ้าเมืองเชียงแสนสู้ไม่ได้จึงหนีไปหาพระยาเชียงราย พระยาแพร่ และพระยายอง ก็ยกทัพติดตามไปที่เชียงราย

พระยาเชียงรายเห็นว่า พระยาแพร่และพระยายองเป็นชนชาติเชื้อลาวด้วยกัน จึงจับตัวเจ้าเมืองเชียงแสนชื่อ อาปรกามณี เป็นชาวพม่าส่งให้พระยาแพร่และพระยายอง”

พระราชพงศาวดารเมืองเหนือ กล่าวถึงความตอนนี่ว่า

จุลศักราช ๑๑๓๓ พ.ศ. ๒๓๑๔ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพไปตีเชียงใหม่, มังไชยยะเจ้าเมืองแพร่มาสวามิภักดิ์จึงโปรดตั้งให้เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์แล้วเกณฑ์ไปตีเมืองเชียงใหม่ด้วย

ปีกุน เอกศก จุลศักราช ๑๑๔๑ เจ้าพระยาจักรี และเจ้าพระยาสุรสีห์ได้แต่งกองทัพหลวง ๓๐๐ คน ให้มาตรวจราชการทางเมืองแพร่ เมืองน่าน ตลอดไปจนถึงเมืองนครลำปาง

กองข้าหลวงดังกล่าวได้ทำโครงการแย่งชิงทรัพย์สินของราษฎร จุดคร่าบุตรภรรยาของชาวบ้านไปทำอนาจารต่างๆ ราษฎรได้นำความเข้าร้องทุกข์ต่อพระยาภาววิละ เจ้าเมืองนครลำปาง พระยาภาววิละชัดใจก็ยกพวกไพร่พลออกไปขับไล่ฆ่าฟันข้าหลวงที่อยู่บ้านวังเกิง ล้มตายไปเป็นจำนวนมาก

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบข่าวจึงให้มีตราหาตัวพระยาภาววิละลงไปกรุงเทพฯ แต่พระยาภาววิละก็ซัดตราเสียหาไปไม่ พระยาภาววิละคิดจะทำความชอบแก่โทษที่ทำผิดจึงยกกองทัพไปตีเมืองล่อ เมืองเทิง กวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลยจำนวนมากแล้วจึงลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงธนบุรี แต่พระยาภาววิละยังถูกลงโทษอีกนั่นเองคือทรงให้เขียน ๑๐๐ ที่ แล้วให้จำคุกไว้

พระยาภาววิละได้ร้องขออาสาไปตีเมืองเชียงแสนแก่โทษ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้ถอดออกจากคุกและให้ไปทำราชการตามเดิม

พระยาภาววิละไปถึงเมืองป่าซาง จึงแต่งตั้งให้พระยาอุปราชมพลร้อยเศษไปเกลี้ยกล่อมนาขวา เมืองเชียงแสน เพราะเวลานั้นกองทัพพม่าเลิกไปหมดแล้ว ให้นำขวารักษาเมืองไว้พร้อมด้วยทหารพม่าจำนวนหนึ่ง

นาชาวปลงใจด้วยกับพระยาอุปราช พระยาการิละจึงได้ตัวพระยาแพร์ พระยาเถินคืนจากพม่า

จุลศักราช ๑๑๔๒ พ.ศ. ๒๓๒๓ เดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ พงศาวดารเมืองน่านฉบับหอสมุดแห่งชาติกล่าวว่า พญาจ่าบ้าน พญาละคอน พญาแพร์ และชาวเมืองหลวงพระบางได้ร่วมกันคบคิดยกทัพไปพร้อมกันที่สมกก เพื่อไปตีเมืองเชียงแสน และในที่สุดก็ตีเมืองเชียงแสนได้เมื่อเดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ วันจันทร์ยามเช้า

จุลศักราช ๑๑๔๔ พ.ศ. ๒๓๒๕ พงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหอสมุดแห่งชาติกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้รับความร่วมมือร่วมใจจากบุคคลสำคัญของอาณาจักรลานนาไทย เช่น พระยาจ่าบ้าน เจ้าการิละทำการขับไล่ฆ่าฟันพม่าที่ยึดครองเมืองเชียงใหม่จนพวกพม่าแตกพ่ายหนีไป หลังจากนั้นได้เข้าตีหัวเมืองอื่นๆ เช่น ลำปาง ลำพูน เชียงราย แพร์ น่าน ขับไล่พม่าไปจนหมดสิ้น เมืองแพร์และเมืองอื่นๆ ดังกล่าวจึงอยู่ใต้อำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีอีกครั้งหนึ่ง

เมืองแพร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ระหว่างจุลศักราช ๑๑๔๗ - จุลศักราช ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๓๒๘ - พ.ศ. ๒๔๑๐)

จุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘ พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสนกล่าวว่ากษัตริย์พม่าแต่งให้กาละมังดีเป็นแม่ทัพมีกำลังหมื่นหนึ่ง ยกมาตีอาณาจักรลานนาแะถึงเมืองเชียงแสนในเดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำวันเสาร์ เข้ายึดเมืองเชียงแสนได้แล้วยกทัพเข้าตีเมืองเทิง

ฝ่ายเมืองเชียงใหม่และละคอนลำปาง ต่างพร้อมใจกันรวบรวมไพร่พลต่อสู้กับพม่าและป้องกันเมืองเอาไว้ได้

ฝ่ายพญาแพร์ พญาน่าน เห็นว่ากองทัพพม่าใหญ่หลวงนักเกรงจะสู้ไม่ได้ จึงบ่สู้รบ ยอมอ่อนน้อมเป็นข้าของพม่าแต่โดยดี

แม่ทัพพม่าคือ กาละมังดี จึงให้พญาแพร์ พญาน่าน ยกกองทัพไปแวดล้อมเมืองละคอนไว้ เมื่อพม่าไม่สามารถตีเอาเมืองใดได้ จึงล่าถอยทัพกลับไป

จุลศักราช ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๒๙ เดือน ๕ เพ็ญ พญาแพร์พร้อมกับเจ้าเมืองฝ่ายเหนือ คิดกอบกู้เอกราชคืนจากพม่า จึงยกทัพไปตีเมืองเชียงแสน มวยหวน ซึ่งปกครองเมืองเชียงแสนหนีพ่ายไปเชียงราย

พญาเชียงรายจับตัวได้ส่งไปยังเมืองละคอนลำปาง พญาละคอนส่งตัวมวยหวนไปยังกรุงเทพฯ

ฝ่ายพญาละคอน เมื่อส่งมวยหวนไปกรุงเทพฯ แล้ว ก็ยกกองทัพไปเมืองเชียงแสนจับตัวพญาแพร์ใส่คาง จองจำส่งตัวลงกรุงเทพฯ

จุลศักราช ๑๑๖๘ พ.ศ. ๒๓๒๘ พม่าส่งกองทัพมาตีหัวเมืองอาณาจักรลานนา แต่เวลานั้นทางเมืองเชียงใหม่ยังร้างอยู่ไม่มีใครปกครอง จึงเลยลงไปตีเมืองลำปาง เจ้าเมืองลำปางคือพระยาการิละได้ต่อสู้ต้านทานทัพพม่า สามารถรักษาเมืองไว้ได้ พม่าจึงแต่งกองทัพให้ล้อมเมืองไว้ก่อน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงทราบข่าวศึก จึงโปรดให้กรมหลวงเจษฎายกกองทัพขึ้นมาช่วย

ฝ่ายพระยาภาววิไล รู้ว่ากองทัพในกรุงขึ้นมาช่วยก็มีกำลังห้าวหาญยกกองทัพตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกจากเมือง ได้สู้รบกันตั้งแต่เช้าจนเที่ยง กองทัพพม่าจึงแตกพ่ายไป

เมื่อกองทัพพม่าถูกไล่ออกจากอาณาจักรลานนาแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้โปรดพระราชทานบำเหน็จให้แก่เจ้านายฝ่ายเหนือโดยให้พระยาภาววิไลเจ้าเมืองลำปางขึ้นไปครองเมืองเชียงใหม่

ส่วนพระยามังชัย เจ้าเมืองแพร่ พระองค์ทรงเห็นว่าถ้าจะให้ไปครองเมืองแพร่ก็ยังไม่ไว้วางพระราชหฤทัย เพราะพระยามังชัยเคยอยู่กับพม่ามานาน จึงโปรดให้ไปช่วยราชการอยู่ที่เมืองลำปางก่อน

จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงโปรดให้เจ้าเมืองฝ่ายเหนือยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุง พระยามังชัย เจ้าเมืองแพร่ ซึ่งขณะนั้นอยู่ที่เมืองลำปางได้ร่วมไปกับกองทัพด้วย พระยามังชัยได้แสดงความห้าวหาญชาญศึกอาสาเป็นนายกองหน้าเข้าตีเมืองเชียงตุง และสามารถตีเมืองเชียงตุงจนได้ชัยชนะ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเห็นความดีและความสามารถจึงโปรดให้กลับไปครองเมืองแพร่ดังเดิม

หลังจากรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชแล้ว ประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเมืองแพร่ไม่มีกล่าวถึงจนกระทั่งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมืองแพร่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง

ระหว่างจุลศักราช ๑๒๕๓ - จุลศักราช ๑๒๙๖ (พ.ศ. ๒๔๓๔ - พ.ศ. ๒๔๗๗)

จุลศักราช ๑๒๕๓ พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนระบอบการปกครองประเทศ เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล มีข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลลดอำนาจเจ้าผู้ครองเมืองให้น้อยลงกว่าเดิม

เมืองแพร่ พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาไชยบูรณ์ (ทองอยู่ สุวรรณบาตร) ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลพิษณุโลก มาเป็นข้าหลวงกำกับการปกครองเมืองแพร่เป็นคนแรกในปี พ.ศ. ๒๔๔๐

หนังสือการปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ. ๒๔๓๖ - พ.ศ. ๒๔๗๖ กล่าวถึงตอนนี้ว่าเมืองแพร่จัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลหลังจากพระยาทรงสุรเดช ได้ไปตรวจราชการในเมืองแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ กล่าวคือ

เมื่อพระยาทรงสุรเดชไปถึงเมืองแพร่ “พระยาพิริยวิไชย” เจ้าเมืองแพร่ได้ให้การต้อนรับพระยาทรงสุรเดชเป็นอย่างดี พร้อมกับแสดงความจำนงให้พระยาทรงสุรเดชทราบว่าการให้จัดราชการ ๖ ตำแหน่งขึ้นในเมืองแพร่ให้เหมือนกับแบบแผนราชการเมืองเชียงใหม่ เหตุที่พระพิริยวิไชยเสนอเช่นนั้นก็ประสงค์จะขอพระราชทานเลื่อนยศขึ้นเป็น “เจ้า”

พระยาทรงสุรเดชเห็นว่างานราชการทั้งหมดของเมืองแพร์ตกอยู่ในอำนาจของพระยาพิริยวิไชยทั้งสิ้น ดังนั้น เพื่อให้การปกครองของเมืองแพร์เรียบร้อย จึงให้ทำการทดลองจัดราชการ ๖ ตำแหน่งขึ้นในเมืองแพร์

พระยาทรงสุรเดชได้มอบหมายให้ นายราชาภักดี ข้าหลวงเมืองแพร์ ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของพระยาพิริยวิไชย จัดการราชการงานในเมืองแพร์ร่วมกัน

แทรกกล่าว มีข้อน่าสังเกตว่า

ประวัติศาสตร์เมืองเหนือของ ตริ อมาตยกุล กล่าวว่า “โปรดเกล้าฯ ให้พระยาไชยบูรณ์ไปเป็นข้าหลวงกำกับการปกครองเมืองแพร์เป็นคนแรกปี พ.ศ. ๒๔๔๐”

ส่วนปริญญานิพนธ์ของสรสวัสดิ ประยูรเสถียร ข้างต้นนี้กล่าวว่า พระยาทรงสุรเดชได้มอบหมายให้ นายราชาภักดี ข้าหลวงเมืองแพร์ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของพระยาพิริยวิไชย จัดการราชการงานในเมืองแพร์ร่วมกัน

จึงทำให้เป็นที่น่าสงสัยว่า นายราชาภักดี หรือพระยาไชยบูรณ์เป็นข้าหลวงเมืองแพร์คนแรกกันแน่

กบฏเงี้ยวเมืองแพร์

จุลศักราช ๑๒๖๔ พ.ศ. ๒๔๔๕

ในขณะที่พระยาไชยบูรณ์เป็นข้าหลวงกำกับการปกครองเมืองแพร์อยู่นั้น ปรากฏว่ามีพวกเงี้ยวหรือไทยใหญ่ได้คบคิดกันก่อการจลาจลขึ้นในเมืองแพร์ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

วันศุกร์ที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาประมาณ ๗ นาฬิกา พวกไทยใหญ่นำโดยพะกาหม่องและสะลาโปไชย หัวหน้าพวกโจรเงี้ยวนำกองโจรประมาณ ๔๐ - ๕๐ คน บุกรุกเข้าเมืองแพร์ทางด้านประตูชัย จู่โจมสถานีตำรวจเป็นจุดแรก

ขณะนั้นสถานีตำรวจเมืองแพร์มีประมาณ ๑๒ คน จึงไม่สามารถต้านทานได้ กองโจรเงี้ยวเข้ายึดอาวุธตำรวจแล้วพากันเข้าโจมตีที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข โจรเงี้ยวได้ตัดสายโทรเลขและทำลายอุปกรณ์สื่อสารต่างๆ เพื่อตัดปัญหาการสื่อสาร ครั้นแล้วก็มุ่งหน้าสู่บ้านพักข้าหลวงประจำเมืองแพร์ แต่ก่อนที่กองโจรเงี้ยวจะไปถึงบ้านพักข้าหลวงนั้น พระยาไชยบูรณ์ (ทองอยู่ สุวรรณบาตร) ได้พาครอบครัวพร้อมด้วยคุณหญิงเอื้อน ภริยาหลบหนีออกจากบ้านพักไปก่อนแล้ว

พวกโจรเงี้ยวไปถึงบ้านพักไม่พบพระยาไชยบูรณ์จึงบุกรุกเข้าปล้นทรัพย์สินภายในบ้านพักข้าหลวง และสังหารคนใช้ที่หลงเหลืออยู่จนหมดสิ้น

จากนั้นจึงยกกำลังเข้ายึดที่ทำการศาลาสนามหลวง ทำลายคลังหลวงและกวาดเงินสดไปทั้งหมด ๔๖,๙๑๐ บาท ๓๗ อัฐ

หลังจากนั้นพวกโจรเงี้ยวก็มุ่งตรงไปยังเรือนจำเพื่อปล่อยนักโทษให้เป็นอิสระพร้อมกับ แจกจ่ายอาวุธให้แก่ักโทษเหล่านั้น ทำให้พวกกองโจรเงี้ยวได้กำลังสนับสนุนเพิ่มขึ้นอีกจนภายหลังมี กำลังถึง ๓๐๐ คน

ในระหว่างที่กองโจรเงี้ยวเข้าโจมตีสถานที่ราชการต่างๆ อยู่ นั้น ราษฎรเมืองแพร่ตื่นตกใจ กันมาก บางส่วนได้อพยพหลบออกไปอยู่นอกเมืองทันที กองโจรเงี้ยวจึงประกาศให้ราษฎรอยู่ในความ สงบ เพราะพวกตนจะไม่ทำร้ายชาวเมืองจะฆ่าเฉพาะคนไทยภาคกลางที่มาปกครองเมืองแพร่เท่านั้น ราษฎรจึงค่อยคลายความตกใจลง และบางส่วนได้เข้าร่วมกับพวกกองโจรเงี้ยวก็มี ทำให้กองโจรเงี้ยว ทำงานคล่องตัวและมีกำลังเข้มแข็งขึ้น

ขณะเดียวกันพระยาไชยบูรณ์ซึ่งพำกัรียา คือ คุณหญิงเยื่อหลบหนีออกจากบ้านพักตรง ไปยังคุ้มเจ้าหลวงเมืองแพร่ หวังขอพึ่งกำลังเจ้าเมืองแพร่หรือเจ้าหลวงเมืองแพร่ คือ พระยาพิริยวิไชย เมื่อไปถึงคุ้มเจ้าหลวง เจ้าหลวงเมืองแพร่กล่าวว่า “จะช่วยอย่างไรกัน ปีนก็ไม่มี ฉันทก็จะหนี เหมือนกัน”

พระยาไชยบูรณ์ตัดสินใจพำกัรียาและหญิงรับใช้หนีออกจากเมืองแพร่ไปทางบ้านมหาโพธิ์ เพื่อหวังไปขอกำลังจากเมืองอื่นมาปราบ

ส่วนเจ้าเมืองแพร่นั้นหาได้หลบหนีไปตามคำอ้างไม่ ยังคงอยู่ในคุ้มตามเดิม

ตอนสายของวันที่ ๒๕ กรกฎาคม เมื่อกองโจรเงี้ยวสามารถยึดเมืองแพร่ได้แล้ว พะกา หม่อมและสะลาไปไชยก็ไปที่คุ้มเจ้าหลวง เพื่อเชิญให้เจ้าเมืองแพร่ปกครองบ้านเมืองตามเดิม

ก่อนจะปกครองเมือง พะกาหม่อมได้ให้เจ้าเมืองแพร่และเจ้านายบุตรหลานทำพิธีถือน้ำสาบานก่อน โดยมีพระยาพิริยวิไชยเป็นประธานร่วมด้วยเจ้าราชบุตร เจ้าไชยสงครามและเจ้านาย บุตรหลานอื่นๆ รวม ๙ คน

ในพิธีนี้มีการตกลงร่วมกันว่าจะร่วมกันต่อต้านกองทัพของรัฐบาลโดยพวกกองโจรเงี้ยวเป็น กองหน้าออกสู้รบเอง ส่วนเจ้าเมืองและคนอื่นๆ เป็นกองหลังคอยส่งอาหารและอาวุธตลอดทั้งกำลังคน

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พวกกองโจรเงี้ยวเริ่มลงมือตามล่าฆ่าข้าราชการไทยและคนไทย ภาคกลางทุกคน ไม่ว่าจะเป็เด็กหรือสตรีที่หลบหนีไปโดยประกาศให้รางวัลนำจับ เฉพาะค่าหัวพระยา ไชยบูรณ์และพระเสนามาตย์ยกบัตรเมืองแพร่ คนละ ๕ ชั่ง หรือ ๔๐๐ บาท นอกนั้นลดหลั่นลง ตามลำดับความสำคัญ แต่อย่างต่ำจะได้ค่าหัวคนละ ๔๐ บาท

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม พระยาไชยบูรณ์ซึ่งอดอาหารมาเป็นเวลา ๓ วัน กับ ๒ คืน โดยหลบ ซ่อนอยู่บนต้นข่อยกลางทุ่งนาใกล้ๆ กับหมู่บ้านร่องกาด ได้ออกจากที่ซ่อนเพื่อขออาหารจากชาวบ้าน ร่องกาด

ราษฎรคนหนึ่งในบ้านร่องกาดชื่อหนานวงศ์ จึงนำความไปแจ้งต่อพะกาหม่อมเพื่อจะเอา เงินรางวัล

พะกาหม่อมนำกำลังไปล้อมจับพระยาไชยบูรณ์ทันที จับตัวได้ก็ควบคุมตัวกลับเข้าเมือง แพร่ และได้บังคับขู่เชิญพระยาไชยบูรณ์ตลอดทาง

พระยาไชยบูรณ์จึงทำทนายให้พวกโจรเงี้ยวฆ่าตนเสียดีกว่า ดังนั้นพอมายังทางระหว่างร่อง
 กวางเคา (ปัจจุบันเรียกว่าร่องควา) โจรเงี้ยวคนหนึ่งชื่อ **จงเซิน** จึงคิดฆ่าพระยาไชยบูรณ์ทันที
 นอกจากพระยาไชยบูรณ์แล้ว พวกโจรเงี้ยวยังได้จับข้าราชการไทยอีกหลายคนฆ่า ที่สำคัญ
 ได้แก่

พระเสนามาตย์	ยกกระบัตรศาล
หลวงวิมล	ข้าหลวงผู้ช่วย
ขุนพิพิธ	ข้าหลวงคลัง
นายเฟื่อง	ผู้พิพากษา
นายแมน	อัยการ

นายอำเภอ ปลัดอำเภอ และสมุหบัญชีอำเภอต่างๆ อีกเป็นจำนวนมาก นับเป็นการเช่นฆ่า
 ข้าราชการไทยครั้งยิ่งใหญ่จริงๆ ในภาคเหนือ

ทางรัฐบาลไทยได้ส่งกองทัพจากเมืองใกล้เคียง เช่น พิชัย สวรรคโลก สุโขทัย ตาก น่าน
 และเชียงใหม่ เข้ามาปราบปรามพวกกองโจรเงี้ยวอย่างรีบด่วน โดยกำหนดให้ทุกเมืองระดมกำลังเข้า
 ปราบปราม พวกกองโจรเงี้ยวในเมืองแพร่พร้อมกันทุกด้าน และยังได้มอบหมายให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์
 มนตรี (เจิม แสงชูโต) นำกองทัพหลวงขึ้นมามีปราบปรามพร้อมทั้งให้ดำเนินการสอบสวนสาเหตุการ
 ปล้นครั้งนี้ด้วยและให้ถือว่าเป็น “กบฏ” ด้วย ดังนั้นจึงเรียกว่า กบฏเงี้ยวเมืองแพร่

ส่วนพวกกองโจรเงี้ยวเมื่อสามารถก่อการกบฏได้สำเร็จก็ไม่ได้เตรียมกำลังป้องกันแต่
 อยุ่อย่างใด

จนกระทั่งวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อทราบข่าวว่ากองทัพรัฐบาลจะมาปราบปราม
 จึงได้แบ่งกำลังออกเป็น ๒ กอง กองหนึ่งนำโดยสะลาโปไชย ยกกำลังไปทางด้านใต้เพื่อขัดตาทัพ
 รัฐบาลที่ส่งมา อีกกองหนึ่งนำโดยพะกาหม่อง ยกกำลังไปทางด้านตะวันตกเพื่อโจมตีนครลำปางหวังยึด
 เมืองเป็นฐานกำลังอีกแห่งหนึ่ง

การโจมตีนครลำปางนั้น พวกกองโจรเงี้ยวต้องประสบกับความผิดหวัง เพราะนครลำปางรู้
 เหตุการณ์และเตรียมกำลังไว้ต่อสู้อย่างรวดเร็ว

เมื่อพวกเงี้ยวไปถึงนครลำปางในวันที่ ๓ สิงหาคม จึงถูกฝ่ายนครลำปางตีโต้กลับทำให้
 กองโจรเงี้ยวแตกพ่ายหนีกระจัดกระจายไป ตัวผู้นำคือ พะกาหม่องต้องสูญเสียชีวิตเพราะถูกยิงใน
 ระหว่างการต่อสู้

ส่วนพวกกองโจรเงี้ยวที่นำโดยสะลาโปไชยนั้น ในระยะแรกสามารถสกัดทัพเมืองพิชัยไว้ได้
 ชั่วคราว แต่ก็ไม่สามารถต้านทานทัพเมืองสวรรคโลกและสุโขทัยได้ จึงถอยกลับไปตั้งหลักที่เมืองแพร่
 ตั้งแต่วันที่ ๑๑ สิงหาคม

แต่ในที่สุดพวกโจรเงี้ยวก็หนีกระจัดกระจายไปเพราะต่อสู้ไม่ไหว

ดังนั้น ในวันที่ ๑๔ สิงหาคม พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพ เนติโพธิ์) ผู้ว่าราชการ
 เมืองพิชัย จึงนำกองกำลังตำรวจภูธรและทหารจำนวนหนึ่งบุกเข้าเมืองแพร่ได้สำเร็จ

วันที่ ๒๐ สิงหาคม เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ก็นำทัพหลวงถึงเมืองแพร์ หลังจากเหตุการณ์สงบลงหลายวันแล้ว เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงทำการสอบสวนความผิดผู้เกี่ยวข้องทันที

ขั้นแรก ได้สั่งจับชาวเมืองแพร์ ราษฎรบ้านร่องกาด คือ **หนานวงศ์** ที่หวังเงินรางวัลนำจับพระยาไชยบูรณ์มาประหารชีวิตเป็นเยี่ยงอย่างก่อน

ขั้นที่สอง สั่งให้จับตัว **พญายอด** ผู้นำจับหลวงวิมลมาประหารชีวิตอีกคนหนึ่ง

จากนั้นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้สอบสวนพยานหลายคน โดยยึดถือตามแนวนโยบายที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงกำชับไว้ คือ ไม่ให้ตั้งข้อสงสัย หรือกล่าวหาเจ้าเมืองแพร์และเจ้านายบุตรหลานลวงหน้า

เมื่อสอบสวนพยานเสร็จไปหลายคน ก็พบหลักฐานต่างๆ ผูกมัดเจ้าเมืองแพร์และเจ้านายบุตรหลานบางคน เช่น เจ้าราชบุตร เจ้าไชยสงครามอย่างแน่หนว่ามีส่วนรู้เห็นเป็นใจกับกบฏครั้งนี้ ดั่งคำให้การของพระยาเชื่อนขันฑ์อดีตนายแคว้น (กำนัน) เมืองสอง เป็นคนที่เจ้าเมืองแพร์ไว้วางใจ ได้กล่าวให้การไว้ตอนหนึ่งว่า

“เจ้าแพร์พูดว่า เมืองแพร์ต่อไปจะเป็นของไทยนานเท่าใด จะต้องเป็นเมืองของเงี้ยว เจ้าแพร์จะคิดให้พะกาหม่อง สะลาโปไชย ซึ่งเป็นหัวหน้าเงี้ยวบ่อแก้วเข้ามาตีปล้นเมืองแพร์ พวกเงี้ยวจะจับคนไทยฆ่าเสียให้หมด แต่พะกาหม่องและสะลาโปไชยจะยกเข้าตีเมืองแพร์เมื่อใดยังไม่มีการกำหนด

ถ้าจะให้พะกาหม่องและสะลาโปไชยยกเข้าตีเมืองแพร์วันใด จะได้มีหนังสือไปนัดพะกาหม่องและสะลาโปไชยทราบ เจ้าแพร์ได้สั่งข้าพเจ้าว่า เมื่อออกนอกราชการแล้ว อย่ามาเที่ยวเกะกะวุ่นวายทำราชการกับไทย เมื่อเงี้ยวมันเข้าตีบางทีจะถูกปืนตายเสียเปล่า ผู้ที่ร่วมคิดให้เงี้ยวเข้าปล้นเมืองแพร์คราวนี้ เจ้าหลวงบอกข้าพเจ้าว่า พระยาราชบุตร พระไชยสงคราม เป็นผู้ร่วมคิดด้วย”

นอกจากนั้น ก่อนที่พวกโจรเงี้ยวเข้าปล้นเมืองแพร์ก็ได้ส่งข่าวมาบอกเจ้าเมืองแพร์ไว้แล้ว ดั่งคำให้การของหลวงจิตรจำนงค์ เจ้าของสัมปทานป่าไม่มีความว่า

“พระไชยสงครามไปที่บ้านข้าพเจ้าว่า วันที่ ๒๔ กรกฎาคม เวลากลางคืนประมาณ ๓ ทุ่มเศษ พวกเงี้ยวมีหนังสือมาบอกเจ้าแพร์ว่าถ้าในกลางคืนนี้ไม่ทัน ก็จะยกเข้าปล้นเวลาเช้ามีด”

เจ้าเมืองแพร์รู้เหตุการณ์ลวงหน้าจึงได้ป้องกันภัยแก่ญาติและคนสนิท ดั่งนายช่างกราบ ผู้ดูแลคุ้มหลวงได้ให้การไว้ตอนหนึ่งว่า

“ครั้นข้าพเจ้าเข้านอนเผ้าคุ้มหลวงได้ ๖ คืน เจ้าหลวงก็บอกข้าพเจ้าว่า พวกเงี้ยวจะพากันเข้ามาปล้นเมืองแพร์วันพรุ่งนี้รู้หรือเปล่า ข้าพเจ้าก็บอกว่าไม่รู้

เจ้าหลวงจึงบอกข้าพเจ้าไปเอาปืน ๑๒ นัดที่บ้านพระไชยสงครามมาป้องกันตัวไว้ ๑ กระบอก”

ในวันที่ ๒๔ กรกฎาคมนั้น เจ้าเมืองแพร์ก็ได้เรียกตัว **เจ้าพลอยแก้ว** หลานสาวซึ่งไปคลุกคลีอยู่ในบ้านพักข้าหลวงกับ**คุณหญิงเยื้อง** ภริยาของพระยาไชยบูรณ์ให้กลับคุ้มต่วน เพราะเกรงอันตรายจากพวกเงี้ยวจะเกิดแก่เจ้าพลอยแก้ว

เมื่อพวกกองโจรเงี้ยวปล้นเมืองแพร์สำเร็จแล้ว เจ้าเมืองแพร์ได้แสดงตัวเป็นผู้สนับสนุนพวกโจรเงี้ยวอย่างเด่นชัด โดยเกณฑ์ข้าวยศชาวบ้านหลังคาละ ๒ ทะนาน อาวุธปืน กระสุนดินดำ เงิน และกองกำลัง จำนวน ๕๐ คน ส่งไปช่วย พะกาหม่องต่อสู้กับฝ่ายรัฐบาล

จากหลักฐานต่างๆ ที่กล่าวมาทำให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเข้าใจว่า เจ้าเมืองแพร์ เจ้าราชบุตร เจ้าไชยสงคราม มีส่วนสนับสนุนให้กองโจรเงี้ยวก่อการกบฏขึ้นอย่างแน่นอน และเชื่อว่าต้องมีการเตรียมการล่วงหน้ามาช้านานพอสมควร

ก่อนที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจะได้ชำระความผิดผู้ใด **เจ้าราชวงศ์และภริยาก็ตกใจกลัวความผิดตีมาพิษฆ่าตัวตายเสียก่อน** เพราะได้ข่าวลือว่ารัฐบาลจะประหารชีวิตผู้เกี่ยวข้องกับกบฏเงี้ยว ทุกคน

เมื่อเกิดอัศวินบาตกรรมขึ้นเช่นนี้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเกรงว่าจะเป็นการสร้างความเข้าใจผิดกันว่ารัฐบาลกระทำการรุนแรงต่อเจ้านายเมืองแพร์ ครั้นจะสืบหาพยานต่อไปอีกหลักฐานก็จะผูกมัดเจ้าเมืองแพร์ และเจ้านายบุตรหลานที่เกี่ยวข้องยิ่งขึ้น จนในที่สุดจะต้องถูกตัดสินประหารชีวิตในข้อหากบฏอย่างแน่นอน หากคดีจบในรูปนั้นย่อมกระทบกระเทือนใจเจ้านายฝ่ายเมืองเหนือทุกเมือง เพราะต่างเกี่ยวพันฉันทัญญาติผู้สืบสายราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนด้วยกัน ทั้งยังสร้างความสะเทือนใจแก่ราษฎรทั้งหลายในลานนาไทย

ดังนั้นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี จึงพยายามคิดหาวิธีที่ละมุนละม่อมตามนโยบายรัฐบาล ซึ่งต้องการใช้วิธีผ่อนปรนต่อเจ้านายเมืองแพร์ ขณะเดียวกันก็พยายามไม่ให้เจ้านายเมืองแพร์ตื่นตกใจหนีเข้าพึ่งอิทธิพลอังกฤษ อันอาจจะก่อให้เกิดปัญหาระหว่างประเทศได้

ในที่สุด เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็ใช้วิธีปล่อยข่าวว่าจะมีการจับกุมตัวเจ้าเมืองแพร์และเจ้าราชบุตร ข่าวลือนี้ได้ผล เพราะตอนดึกคืนนั้น เจ้าเมืองแพร์พร้อมด้วยคนสนิทอีกสองคนก็หลบหนีออกจากเมืองแพร์ทันที

อย่างไรก็ดี การหลบหนีของเจ้าเมืองแพร์ในคืนนั้นได้รับการสนับสนุนจากเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี โดยมีคำสั่งลับมิให้กองทหารที่ตั้งสกัดอยู่รอบเมืองแพร์ขัดขวาง ทำให้การหลบหนีของเจ้าเมืองแพร์เป็นไปอย่างสะดวกจนถึงหลวงพระบางอย่างปลอดภัย

เมื่อเจ้าเมืองแพร์หนีไปได้ ๑๕ วัน ถือว่าเป็นการละทิ้งหน้าที่ราชการ จึงเป็นโอกาสให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีสามารถออกคำสั่งถอดเจ้าพิริยเทพวงศ์ออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองแพร์ทันที พร้อมกับสั่งอายัดทรัพย์เพื่อชดใช้หนี้หลวงที่เจ้าเมืองแพร์ค้างกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ สำหรับคดีความผิดฐานร่วมก่อการกบฏก็เป็นอันต้องระงับโดยปริยาย ไม่มีการรื้อฟื้นขึ้นอีก

เจ้าพิริยเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร์คนสุดท้ายได้ใช้ชีวิตในบั้นปลายที่เมืองหลวงพระบางจนถึงแก่พิราลัย

สำหรับเจ้าราชบุตร ผู้เป็นบุตรเขยเจ้าเมืองแพร์นั้น มีพยานหลักฐานและพฤติการณ์บ่งชี้ชัดว่าได้รู้เห็นเป็นใจกับพวกเงี้ยวเพราะโดยหน้าที่ เจ้าราชบุตรเป็นร้อยตำรวจเอกจะต้องนำกำลังออกต่อสู้ต้านทานพวกโจรเงี้ยว แต่ปรากฏว่าเจ้าราชบุตรไม่ได้ทำหน้าที่อันควรกระทำ กลับไปทำสิ่งตรงกันข้ามคือ เป็นผู้เกณฑ์กำลังออกไปสนับสนุนพวกโจรเงี้ยว ทั้งยังส่งกระสุนดินดำพร้อมเสบียงอาหารให้พวก

เงี้ยว พุทธิการณังดังกล่าวเป็นความผิดขั้นรุนแรงมีโทษถึงประหารชีวิต แต่เนื่องจากรัฐบาลมีนโยบายหลักเลียงการประหารชีวิต เพราะไม่ประสงค์จะให้กระทบกระเทือนใจเจ้านายเมืองเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เจ้าราชบุตรเป็นบุตรชายของเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้าเมืองน่าน หากกระทำตามกฎเกณฑ์ก็จะกระทบกระเทือนใจเจ้าเมืองน่าน ดังนั้น เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงสั่งให้ร้อยตำรวจเอกเจ้าราชบุตรนำกองกำลังตามขึ้นไปตีพวกโจรเงี้ยวที่แตกไปอยู่ตำบลสะเอียบ อันเป็นวิธีสร้างความดีลบล้างความผิดซึ่งร้อยตำรวจเอกเจ้าราชบุตรก็สามารถกระทำหน้าที่มอบหมายสำเร็จคือตีพวกกองโจรเงี้ยวจนแตกพ่ายไป ได้รับความทรัพย์จับเชลยกลับมาเป็นจำนวนมาก

ในปีต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๖ เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้าเมืองน่าน ได้ขอย้ายเจ้าราชบุตรไปรับราชการที่เมืองน่าน และขอรับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นเจ้าราชดำนัย อันเป็นตำแหน่งใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเห็นชอบด้วย

เมื่อพิจารณา สาเหตุกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ อาจแบ่งได้เป็น ๒ ประการ คือ

ประการแรก เกี่ยวกับสถานการณ์ทางการเมืองภายในเมืองแพร่ นับตั้งแต่ช่วงจัดการปกครองแบบเทศาภิบาล ซึ่งเป็นตอนที่รัฐบาลยุบเลิกฐานะเมืองประเทศราชและรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ดังจะเห็นได้ว่าฐานะทางการเมืองนั้น เจ้าเมืองมีแต่เกียรติยศ ไม่มีอำนาจอย่างแท้จริง เพราะอำนาจสิทธิขาดตกเป็นของข้าหลวง ซึ่งเป็นข้าราชการที่ส่งมาจากส่วนกลาง

ในทางด้านเศรษฐกิจก็ถูกตัดทอนผลประโยชน์ลงสร้างความไม่พอใจแก่เจ้าเมือง และเจ้านายบุตรหลานทั้งหลายในแต่ละเมือง จึงปรากฏปฏิกริยาออกมาในลักษณะต่างๆ กัน เช่นที่เชียงใหม่เจ้านายบุตรหลานไม่พอใจเรื่องลดผลประโยชน์เป็นอันมาก เมืองแพร่ตกอยู่ในสภาพลำบากเนื่องจากในช่วงที่พระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้จัดการอย่างรุนแรงและบีบบังคับยิ่งกว่าเมืองอื่นๆ โดยไม่คำนึงถึงว่าเมืองแพร่เพิ่งจะจัดการปกครองเป็นครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๓๗

ในครั้งนั้น ด้านการคลังพระยาทรงสุรเดชยังผ่อนปรน ไม่ได้แบ่งเงินผลประโยชน์ของเจ้าเมืองออกจากเงินแผ่นดิน ดังนั้น เจ้าพิริยเทพวงศ์จึงเก็บรักษาเงินปนกันหมด และนำเงินหลวงมาจ่ายในกิจการป่าไม้ของตนก่อน โดยเข้าใจว่าเป็นเงินของตน เมื่อพระยาศรีสหเทพตรวจสอบการเงินก็พบว่าเงินหลวงขาดไป จึงสั่งกักขังเจ้าเมืองแพร่ไว้จนกว่าจะหาเงินมาชดใช้ให้ครบภายใน ๒๔ ชั่วโมง เจ้านายบุตรหลานต้องหาเงินมาชดใช้จนครบ เจ้าเมืองแพร่จึงได้รับการปล่อยตัว

นับเป็นการกระทำที่บีบบังคับจิตใจและไม่ให้เกียรติกัน นอกจากนั้นยังกำหนดอัตราการใช้จ่ายเงินของเจ้าเมืองแพร่ไม่ให้จ่ายฟุ่มเฟือย เพราะฐานะทางเศรษฐกิจตกต่ำ จนกระทั่งกำหนดให้ใช้เงินเพียงเดือนละ ๒,๐๐๐.- บาท และจะต้องขอยืมจากท้องพระคลังก่อน

ประการที่สอง เนื่องจากเงี้ยวชาวเมืองและราษฎรพื้นเมืองให้การสนับสนุนกองโจรเงี้ยว การโจมตีเมืองแพร่ มิใช่มีแต่บรรดาเจ้านายเมืองแพร่เท่านั้นที่สนับสนุนพวกโจรเงี้ยว ชาวเมืองก็จับอาวุธขึ้นช่วยพวกกองโจรเงี้ยวด้วย ทั้งนี้ มีสาเหตุสืบเนื่องมาจากชาวเงี้ยวซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยจากรัฐฉานเข้ามาอาศัยกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในมณฑลพายัพเป็นเวลานานแล้ว พวกเงี้ยวส่วนใหญ่มัก

เป็นผู้ทำมาหากินตามปกติและปะปนอยู่กับชาวบ้านเมืองแพร่ ทำให้มีความสนิทสนมกันเป็นอันดี เมื่อเกิดความทุกข์ยากลำบากใจจึงร่วมมือสนับสุนนทันที

การจัดรูปการปกครองเมืองแพร่ตามระบอบมณฑลเทศาภิบาลของเมืองแพร่

ปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ทางราชการได้ประกาศให้รวมหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นเป็นมณฑล โดยจัดให้เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองลำปาง รวมเป็นมณฑลเรียกว่ามณฑลมหาสารภีและให้ตั้งที่ว่าการมณฑลขึ้นที่จังหวัดลำปาง

ผู้สำเร็จราชการมณฑล ๓ ท่าน คือ

- มหาเสวกตรี พระยาเพชรรัตนราชสงคราม (เลื่อง ภูมिरัตน)
- จางวางตรี พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม (ชม โชติกะพุกกะณะ)
- มหาเสวกโท พระยาเดชาอนุชิต (หนา บุนนาค)

ปี พ.ศ. ๒๔๖๙ ทางราชการได้สั่งให้รวมมณฑลมหาสารภีกับมณฑลพายัพตั้งเดิม มีที่ว่าการมณฑลตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่

ปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ทางราชการยกเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดินใหม่ โดยแบ่งเป็นภาคๆ เมืองแพร่จัดอยู่ในภาคที่ ๕ ที่ทำการภาคตั้งอยู่ที่จังหวัดลำปาง ขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย

ต่อมาปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ทางราชการได้ประกาศยกเลิกการปกครองแบบภาค ให้ทุกจังหวัดขึ้นตรงรัฐบาลกลางที่กรุงเทพมหานคร จนกระทั่งถึงปัจจุบัน

การจัดรูปการปกครองเมืองแพร่ในสมัยปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๒๘)

ส่วนภูมิภาค จังหวัดแพร่แบ่งเขตการปกครองออกเป็น อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

อำเภอ	ตำบล	หมู่บ้าน	ที่ตั้งห่างจากจังหวัด
เมืองแพร่	๑๖	๙๓	ที่ตั้งจังหวัด
สูงเม่น	๑๑	๖๙	๑๒
ร้องกวาง	๑๓	๘๕	๓๐
สอง	๗	๔๘	๔๙
ลอง	๗	๖๖	๔๓
เด่นชัย	๕	๓๖	๒๔
วังชิ้น	๕	๔๗	๗๙

รวม	๖๔	๔๔๔	
-----	----	-----	--

ส่วนท้องถิ่น แบ่งออกเป็น

องค์การบริหารส่วนจังหวัด	๑ แห่ง
เทศบาลเมืองแพร่	๑ แห่ง
สุขาภิบาล	๙ แห่ง
สภาตำบล	๖๓ แห่ง

ที่มา : ประวัตินครไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดแพร่. ปทุมธานี. โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปาก
เกร็ด, ๒๕๒๘